

Əhməd bəy Ağaoğlunun fikir dünyasında dini dilemmaların yeri

Xuraman Hümətova

Filologiya elmləri doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: hummatovax@mail.ru

Xülasə. Azərbaycan mühacir ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əhməd bəy Ağaoğlunun (1869-1939) siyasi və ictimai fikir tarixində özünəməxsus yeri vardır. Onun islam dünyası üçün gördüyü işlər əvəzsizdir. Ədibin yaradıcılıq meyarının əsasını türkçülük ideyalarının təbliği və islami dəyərlərin qorunub saxlanması təşkil edir. Bu ideyalar arxasında sənətkarın milli dünyagörüşü, islami-dini dəyərləri, vətənpərvərlik hissləri, novatorluq ənənələri bir-biri ilə sintez halında qorunub saxlanmaqdadır. Mütəfəkkir sənətkarın yaradıcılığında şamanizm ənənələri, türk mifoloji görüşləri və islami ideyaları əks etdirən, dini dəyərləri özündə qoruyub saxlayan əsərlərindən biri də “Tanrı dağında” əsəridir.

Əsərdə milli mənəvi və əxlaqi dəyərlər konseptində türkün tək tanrıya sitayışı, onunla bağlı adətlərin təzahürü, özünəqayıdış aktını formalaşdıran, onları özündə yaşadan mənəvi dəyərlərdən söz açılır. Müxtəlif dini dəyər və etiqadları özündə birləşdirən bu əsərdə yazıçı təxəyyülünün insan təfəkkürünə mükəmməl təzahürünün formasını görürük. Müəllif bu əsərlə türk qövminin tarixi keçmişinin çox qədim bir kökə bağlı olduğunu, həm də islam dini və təsəvvüf təliminin türk təfəkkür tarixində formalaşdığını göstərir.

Əhməd bəy Ağaoğlunun fikir dünyasında din ayrı-seçkiliyi yoxdur. Onun haqqında söz açdığımız “Tanrı dağında” əsərində türklərin ilk dini etiqadlarını özündə yaşadan şamanizm və onunla paralel dəyərlər qazanan islam dini və təsəvvüf ideyasının təbliğini görürük. Yazıçı bu əsərlə insanları birliyə, qardaşlığa, dini dəyərləri qoruyub saxlamağa səsləməklə yanaşı, onları kimliyini, kökünün kim olmasını, keçmişlə əlaqəsini yaşatmağa səsləyir.

Açar sözlər: Tanrı aşiqi, Tanrıya yolçuluq, Türk mifologiyası, şamançılıq, təsəvvüf modeli

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 01.11.2023; qəbul edilib – 16.11.2023

The place of religious dilemmas in the worldview of Ahmed bey Agaoglu

Khuraman Hummetova

Doctor of Philological Sciences, Associate Professor
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: hummatovax@mail.ru

Summary. Ahmed bey Agaoglu (1869-1939), a prominent representative of Azerbaijani emigrant literature, occupies a unique place in political and social history. The basis of the writer's creative criterion is the promotion of Turkic ideas and the preservation of Islamic values. These ideas preserve the national worldview, Islamic religious values, a sense of patriotism, and traditions writer's innovation.

One of the works in the work of the writer thinker, which reflects the traditions of shamanism, Turkic mythological views and Islamic ideas, and preserves religious values is “Tanrı Dağında” (“On the Mountain of God”).

The work tells about the worship of the Turks to one god, the manifestation of the customs associated with this, the moral views that form the return to oneself in the concept of national and moral values. A work that combines various religious values and beliefs can be seen as an excellent form of manifestation of the writer's imagination in human thinking.

With this work, the author shows the connection of the historical past of the Turkic community with very ancient roots. In this work, the writer also shows the formation of Islamic religious teachings and the teachings of tasawwuf in the Turkish way of thinking.

In the mental worldview of Ahmed bey Agaoglu, there is no religious division. In his work “Tanrı Dağında” (“On the Mountain of God”) one can see as a form of manifestation of shamanism embodying the original beliefs of the Turks and in parallel with this manifestation of Islam.

The writer of this work calls people to unity, brotherhood; to preserve religious values, do not forget their roots, ties with the past.

Keywords: lover of God, journey to God, Turkish mythology, shamanism, Sufi model

Article history: received – 01.11.2023; accepted – 16.11.2023

Giriş / Introduction

Azərbaycan ictimai fikir tarixində özünəməxsus yeri olan simalardan biri də Əhməd bəy Ağaoğludur (1869-1939). O, bütövlükdə türk-islam dünyasında ictimai xadim kimi özünə yer tutan görkəmli şəxsiyyətlərdəndir. Həyatının böyük bir hissəsini vətəndən uzaqda yaşayan sənətkar türkçü-ideoloq kimi tanınmışdır.

Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılığı mürəkkəb və çoxsaxəlidir. Onun yaradıcılıq meyarının əsasını türkçülük ideyalarının təbliği və islami dəyərlərin qorunub saxlanması təşkil edir. Bu ideyalar arxasında sənətkarın milli dünyagörüşü, islami-dini dəyərləri, vətənpərvərlik hissləri, novatorluq ənənələri bir-biri ilə sintez halında qorunub saxlanılır. Mütəfəkkir sənətkarın yaradıcılığında şamanizm ənənələri, türk mifoloji görüşləri və islami ideyaları əks etdirən, dini dəyərləri özündə qoruyub saxlayan əsərlərindən biri “Tanrı dağında” əsəridir.

Əsər milli mənəvi, əxlaqi dəyərlər konseptində türkün tək tanrıya sitayişini, onunla bağlı adətlərin təzahürünü, özünəqaydış aktını formalaşdıran, onları özündə yaşadan mənəvi dəyərlərdən söz açır. Bu əsər əski türk həyatından alınan bir olonxo adlandırılır və qədim türk xalqlarının mənəvi-estetik həyatını əks etdirən, habelə Tanrıya sitayişlərinin ifadəsi olan ədəbi-musiqili bir əsərdir.

Əsas hissə / Main Part

Əhməd bəy Ağaoğlunun “Tanrı dağında” əsəri 1939-cu ildə “Cümhuriyyət” qəzetinin 2 fevral sayında çap olunmuş, daha sonra “Ağaoğlu külliyyatı”nın I cildinə daxil edilmişdir. Kitabda əsərin yazılması ilə bağlı müəllifin belə bir qeydi var ki, o, əsərin mövzusunı polşalı yazıçı-etnoqraf Vatslav Leopold Seroşevskinin yakutlar haqqında yazdığı əsərindən götürmüşdür. Xatırladaq ki, polşalı etnoqraf Vatslav Leopold Seroşevski (1858-1945) Yakutsk şəhərində sürgün həyatı keçirmiş və həmin müddətdə “Yakutlar” adlı əsər yazmışdır. Bu əsər ilk dəfə 1896-cı ildə Sank-Peterburqda çap olunmuşdur. Əsərdə Sibir və Altay türklərinin yaşayış tərzini, adət-ənənələri, dini etiqadları, dil və mifologiyası haqqında geniş məlumat verilir. Seroşevskinin türk dünyasına verdiyi bu əsər haqqında Müvəffək Duranlı yazır: “Əlbəttə, V.L.Seroşevskinin türk kultürünə qatqısı sadəcə, bir türk toplu-

munu sıradan rus oxucusuna tanıtmayla sınırlı deyildir. Bu hekayələrlə birlikdə pək çox türkcə kəlmə də hekayə qəhrəmanları ilə birlikdə rus yazı dilinə keçmişdir. V.L.Seroşevski həyatının bir dönəmində yaşamaq zorunda bu torpaqlara və bu torpaqarın onu qucaqlayan insanına borcunu fazlasıyla ödəmiş poloniyalı aydın, çarlık sürgünü, saxa türkünün dostudur” (Duranlı, s. 77).

Üç bölmədən ibarət olan kiçikhəcmli bu əsərdə müxtəlif dinlərin milli dəyərləri qorunub saxlanılır. Əhməd bəy Ağaoğlunun tolerantlıq və multikultural görüşlərini əks etdirən əsərdə yazıçının əsas məqsədi müxtəlif dini dəyərləri təxəyyülünün süzgecindən keçirərək, maddi aləmlə nəfsin hökmranlıq etdiyi cismani dünyadan təmizlənmək üçün şaman rituallarının, dualarının daşdığı mahiyyəti oxuculara çatdırmaqdır.

Baş verən hadisələr təhkiyəçi-yazıçı ilə şaman arasındakı dialoq üzərində qurulub. Əsərdə Tanrı hüzuruna gedən yazıçı “məni”nin bu uzun yolda başına gələn əhvalatlar və onun keçirdiyi daxili sarsıntıların simvolik dillə təsvirindən bəhs edilir. Tanrı obrazı qeyri-real hadisələrdə mifik bir obraz kimi hadisələrin hərəkətvericisi, Tanrı aşıqlərinə yolgöstərici bir varlıq simvolu kimi iştirak edir. Butun bu əhvalatları təlmih dili ilə qələmə alan yazıçı oxucuya onun kimliyini, kökünün, əcdadının, əslinin kim olması, haradan gəlib, haraya getməsi məqamlarından söz açır.

Əsərdə yazıçının Şərq və Qərb sivilizasiyalar sistemində Türk xalqının kimlik ideyası ortaya qoyulmayla yanaşı, həm də burada müxtəlif dinlərin və mədəniyyətlərin bir-birinə inteqrasiyası öz əksini tapıb. Əsər yazıçının mifologiyayı, şamanizmi, islam dinini, onun bətnindən doğan təsəvvüf təliminə dərinədən bələd olduğunu, irfanın məqam və mərhələlərini mükəmməl bildiyini açıq şəkildə göstərir.

Əhvalatlar Şamanın və təhkiyəçi qəhrəmanın – yazıçının Tanrı hüzuruna getməsi epizodu ilə başlayır. Burada hərəkət konsepti türkün sonsuzluğa gedən yolu kimi dəyərləndirilir. Təbii ki, bu gediş simvolik mahiyyət daşıyır, təlmih dili ilə deyilən bu fikrin arxasında yazıçının nəql etmək istədiyi ideya durur.

Təsəvvüf təlimində Tanrı hüzuruna, yəni ilahi məqama yetmək istəyən yolçunun özünə bir mürsid, pir, müəllim bulması mütləqdir. Əsərdə də Tanrı hüzuruna yetmək istəyən qəhrəmana yol göstərən, ona yol yoldaşı olan, qəhrəmanın mürsidi Şamandır. Şaman da Tanrı qulu, Tanrının qoyduğu özəllikləri yerinə yetirən, onlara itaətsiz formada əməl edən bir obrazdır. Getdikləri müddətdə qəhrəman bizi Şamanın əlindəki dəfinin canavar – qurd dərisindən, belindəki tütəyinin Göygöldən götürülmüş qamışdan, günəşdən yanmış dərisindən asılmış parçalarında tilsim və əfsunlar olması ilə tanış edir. Bütün bunları göstərməklə, yazıçı bizi türklərin islamdan əvvəlki inanclarını və bu inancların xalq təfəkküründə hələ də qorunub saxlanılması ideyası ilə tanış edir.

Əsərdə qəhrəmanın ilahi yaradana doğru getdiyi yolun geniş və sonsuz bir səhra olduğu göstərilir. Təsəvvüf poeziyasından məlumdur ki, Allaha aparan yollar müxtəlifdir. A.Gölpınarlı yazır: “Allaha aparan yolların sayı insanın aldığı nəfəsin sayı qədərdir” (Gölpınarlı, s. 188).

Əsərdə biz bu yolun sonsuz səhra olduğunu görürük. Səhra anlamı ruhun sonsuzluq vadisindən bu fani dünyaya gəlməsi ideyası ilə ilahi yaradana doğru ruhun seyrinin ardıcıl məqamları kimi təsvir edilir. Qəhrəmanın da şamanla səhra boyunca hərəkəti sonsuz sevgi, ilahi yaradana doğru irəliləyiş ideyasını əks etdirir. Qəhrəman ilə şamanın səhrada olduqları bu zaman kəsimi həqiqət yolçusunun ruhi halətləri, mənəvi inkişafının mərhələləridir.

Əhvalatın üst qatında isə sonsuz səhrada yol gedən, hərəkət edən iki nəfərin yürüməsi, varlığı təbii görünür, amma məsələnin alt qatında yazıçı təxəyyülünün türk qövmünün sahib olduğu ucsuz-bucaqsız ənginlikləri özündə əks etdirən bozqurd türk torpaqlarının təsviri durur. Bu torpaqlar Şərqdən Qərbə, dünyanın bir qütbündən o biri qütbünə qədər uzanır. Müəllif bununla sərhəd tanımayan türk qövmünün əzəmətini, böyüklüyünü, sahib olduğu torpaqların sonsuzluğunu oxucunun nəzərində canlandırır.

Struktur baxımından bu torpaqlar real dünya modelinin yazıçı təxəyyülündə əksidir. Baş verən əhvalatlar bu model daxilində təzahür edir. Qəhrəmanların yürüdükləri bu torpaqlar xaotik dünyaya obrazında, onların dağa doğru yürümələri isə kosmik bağlanğıca – ilahi yaradana doğru insan oğ-

lunun irəliləməsidir. Əsərdə bu yaxınlaşma intervalında baş verən əhvalatların təzahürləri, qəhrəmanların qarşılaşdığı çətinliklər, bu çətinlikləri necə dəf etmələri əks olunur.

Bu sonsuz səhrada Tanrı aşıqlərinin qarşısına ilk maneə kimi iki canavarın çıxdığını görürük. Əski mifoloji təfəkkürdə xaotik dünyanın dağıdıcı modeli kimi verilən canavar obrazında müəllif iki dünya sistemini kosmik – ilahi aləmlə, xaotik dünyanı qarşı-qarşıya qoyur. Qəhrəmanlar qarşısında bu vəhşi heyvanları necə dəf etmələri və onlara hansı yolla qalibgəlmə ideyası durur. Hələ nağıl və əfsanələrimizdə şər qüvvələri təmsil edən bu mifik obrazın müxtəlif çalarları ilə ədəbiyyatda qarşılaşmışıq. Onlar ya yeddibaşlı əjdaha, ya div, ya canavar, ya ifritə, ya qurd və s. kimi əks olunur. Amma daşdıqları funksiya isə bütövlükdə şər işləri yerinə yetirmək məqsədi güdür (Ağaoğlu, s. 78).

Deməli, bəzi ritualların icrasını yerinə yetirən şaman əsər boyunca magik-mediativ funksiyasını mətnüstü səviyyədə yerinə yetirir. Buradan göründüyü kimi, bədii əsərlərdə insan mifik qüvvələri təxəyyül gücü ilə ram edir. İnsanlar bu qorxunc qüvvələrdən çəkiniyi üçün onları qəzəbləndirməyə çalışmış və onlarla yaxın münasibət qurmaq üçün yollar axtarıblar. Bu vasitələr içərisində insan əhvali-ruhiyyəsinə daha tez təsir edən, onun ruhi aləminə tez bir zamanda yol tapmaq istəyən yazıçı musiqi dilindən istifadə etmişdir. “Əski mifik təsəvvürə görə, musiqi o biri dünya, ruhlar aləmi ilə bağlı idi və məhz buna görə də maqik qüvvə sayılırdı. Deməli, burada qədim türklərin ibtidai təfəkküründə musiqiyə, musiqi alətinə və onun ifadəsinə qeyri-adi münasibət yaranması üçün mifoloji imkanlar açılmış olur: musiqi aləti və musiqiçi isə o sehri, maqiyani, möcüzəni yaradan vasitə və vasitəçi kimi mifoloji inamın mərkəzi qatlarına yerləşir. Elə bu səbəbdən də ibtidai cəmiyyətdəki tayfa başçılarının gələcəkdən xəbər bilən, ruhçağırma qabiliyyəti olan görücü-baxıçı-bilici funksiyasını daşıyan kahinlər – qam-şamanlar ayin icrası zamanı daha çox musiqiçi kimi fəaliyyət göstərmişdilər” (Qasımlı, ss. 10-11). “Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, qədim türklərin tayfa quruluşunda Kağanın / Xaqanın / vəziri və ya baş məsləhətçisi şaman olurdu” (Qasımlı, s. 12). Musiqinin səsinə eşidən canavarların susqunluqla qulaq asması məni heyrləndirdi. Onun sirrini şamandan soruşanda o belə cavab verdi. Qamışda Tanrı qüvvəsi var, o, Tanrı gölündən götürülüb, amma məsələ onda deyil, iş nəfəsdədir. Nəfəs içdən gəlməlidir, təmiz olmalıdır. İçdən gələn nəfəsə heç bir varlıq tab gətirə bilməz. Hər nəfəs məgər içdən gəlir? Şaman dedi: Yalnız Tanrı üçün çəkilən nəfəs içdən gəlir! Başa düşmədim, canım Şaman. Şaman dedi: Bil, anla ki, məndə, səndə, bu dağlarda, daşlarda, quşlarda, ağaclarda yaşayan bir cövhər, bir kök vardır. Biz o cövhərlərin müxtəlif şəkilləriyik. Ayrı-ayrı görünsək də, cövhərimiz bir olduğu üçün həqiqətdə birik. Canavarları gördünmü? Nəfəsə tab gətirə bilmədiklər. Çünki nəfəs əslinə qayıtdı, özünü tapdı, birliyi oyandırdı. Böyləcə əslə qayıdan hər nəfəs, hər şey özünü ram edər” (Ağaoğlu, s. 80). Bu sətirlərdən yazıçının şamanizm dininə, təsəvvüf təliminə, irfan ideyalarına dərinlən bələd olduğunu, bu ideyaların mifoloji yaddaşdan islam dininə və təsəvvüf ədəbiyyatına transformasiya etdiyini görürük. Burada sufizmin hər şey ilə hi vücutdan xəlq olmuşdur, vəhdəti-vücut təliminə görə, Allahın varlığı müxtəlif görüntülərdə əks olunur və *əslindən ayrılıb gələn hər bir şey yenidən əslinə qayıdacaq* ideyasına əsələnir.

Təsəvvüfün təlqin etdiyi modelə görə vahiddən ayrılma, yenidən ilkin başlanğıca (Allaha) dönmə və ona qovuşma ideyası təsəvvüfi-irfani hərəkətin struktur modelini təşkil edir. Təsəvvüf əhlinin bu ayrılma və qovuşma mərhələsində olan anı kəsərdən vəhdətə, maddilikdən mənəviliyə gədən yol kimi dəyərləndirilir.

Burada Şamanla qəhrəmanın Tanrıya yetmək üçün mənəvi inkişaf yolu, təsəvvüf təlimində salikin merac anlayışına tam şəkildə uyğun gəlir. Maddi aləmdən uzaqlaşan şaman zahirdən batınə doğru irəliləyir. Çalınan musiqi ilə ram olan canavarlar ilahi nəfəsə tab gətirə bilmirlər. Görək bu neyin özündə daşdığı ilahi nəfəsin sirri nədir ki, onun sədasından vəhşi heyvanlar ram olur.

Təsəvvüf fəlsəfəsi və vəhdəti-vücut təliminə görə, Ney ilahi məqamdan – həqiqi vətənindən yəni, vücuti küllidən ayrılıb cüzv aləminə düşən və buna görə də həmişə fəryad edən bir varlıqdır. O öz həqiqi vətəninə – ilahi məqama qayıtmaq üçün hicran əzabından, ayrılıq qəmindən şikayət edir.

Ney qamışdan hazırlanır, içinin boş olması mənəvi və ruhani olan Haqdan başqa bütün masivanı tərək etməsi kimi mənalandırılır. Ney çalınarkən, ona üfürülən nəfəs Tanrı tərəfindən cismə üfürülən ruha bənzədilir və bu baxımdan nəfəs Tanrının insana verdiyi ruha dəlalət etdiyi üçün müqəddəs sayılır. Canavarların musiqinin sədasından ram olmaları bununla bağlıdır. Gedilən yolun çətinliyindən şikayətlənən qəhrəmana Şaman deyir: “Tanrı hüzuruna yetmək üçün yeddi qabıq dəyişdirmək, doqquz nəfəs tükətmək lazımdır. Sən hələ bunların heç birini də eləməmişən” (Ağaoğlu, s. 79). Burada müəllifin bildirmək istədiyi əsas ideya 9 düyünlü qamışlar, insanın qırtlaq quruluşu kimi quruduqdan sonra içi təmizlənir. Uzunluğuna görə hansı tip olduğu müəyyən edilərək, qamışın üzərində yeddi dəlik açılır. Şamanın söylədiyi yeddi qabıq dəyişmə, yəni yeddi dəliyin hər birinin özünəməxsus səs çıxarması, hər bir dəliyin müxtəlif səslər ifadə edərkən dəyişməsinə bir işarədir. Yeddi müqəddəs rəqəminin təsəvvüf fəlsəfəsində və say sistemində müxtəlif anlamları məlumdur.

Yeddi rəqəmi dünya vəhdətinin struktur modelidir: “Maraqlıdır ki, iki əsas rəqəmin – üç və dördün toplanmasından yeddi alınır və onunla bütün kainatın yeddiqatlı modeli qurulur: ona görə də mifoloji strukturlarda bu rəqəm səyyarələrin, planetlərin payına düşür. “Yeddi” rəqəminin sakrallaşmasına qədim türk-runik abidələrində, klassik Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında, nağıl və eposlarda təsadüf edilir. Göytürk imperiyası dövründə türklər arasında “yeddi” rəqəmi göylə yerin birliyini bildirirdi” (Qafarlı, s. 397).

İlahi yaradana doğru irəliləyən Tanrı aşıqlərinin qarşısına Ellik ulusu deyilən Tanrının çox sevdiyi ulus başçısı Ellik çıxır. Bu ulusa saç-saqqalı ağarmış bir Şaman başçılıq edirdi. Onun bizi qonaqpərvərliklə qarşılamağı türk əski adət-ənənələrini qoruyub-saxlayan nümunələrini özündə yaşadırdı. Qonağın müqəddəs olması, ona mənəvi dəstəyin təzahürü və s. kimi hallar. Ən sonda isə qədim türk ənənələrinə əsasən Şamanın Tanrıya dua mərasimində xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini görürük. Yazıçı burada “Ey Tanrı! Səkkiz göyü yaradan, Ey dörd göyün sahibi ana! Ey doqquz günəşli yer! Ey səkkiz günəşli yaradıcı səhra” və s. (Ağaoğlu, s. 80). Bu duada əski türk mifologiyasında dünyanın yaranmasında ata göy, ana yerin yaranması haqqındakı Şümer rəvayətinin izləri yer almaqdadır “An və Kinin nikahından Enlil tanrı doğuldu. Enlilin nikahından yeni-yeni övladlar törədi. Yeddi böyük tanrı və ilahənin ən ağıllısı və ən qüdrətli bütüm kainatı idarə etməyə və əhalinin taleyini müəyyənləşdirməyə başladı” (Редер, стр. 24).

Tanrıya dua etmək üçün qəhrəmanların gəlib çatdıqları Urasayda “Qutlu od” yerləşirdi. Odun tam qarşısında evin başçısı, sağda evin xanımı, solda isə xanım qonaqların oturduğu göstərilirdi. Biz əski türk təfəkkür tərzində yer alan belə sıralanma modelinə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlirik. Odun müqəddəs sayılması, qədim türklərin əcdadlarının od Tanrısının övladları olması ilə bağlı ədəbiyyatda çoxsaylı məlumatlar var. F.Qommel yazır: “İlk şümerlər Göyü və Yeri ulu ruh sayırdılar, onlarla qonşuluqda yaşayan və babilləşən qərbi semitlər isə Günəşə sitayiş edirdilər” (Əlibəyzadə, s. 65).

Şaman Tanrıya yetmək yolunun çətin və əzablı olmasını ona xatırladır. “Tanrıya qovuşmağı qolayımı sanırsan? Hələ neçə dərələr, təpələr, neçə uçurumlar və qayalar keçmək, neçə qorxunc təhlükələrdən keçmək lazım gələcəkdir” (Ağaoğlu, s. 80).

P.Mirabilenin tədqiqatının “Şamanizm və İslam” bölməsində şamançılıq barədə tarixi-elmi ədəbi fakt və şərhlərdə inandırıcı həqiqətlər az deyildir. Müəllif şamanizmin qaynaq, bənd yerini Ural-Altay xalqlarında bir zamanlar şamançılığın yayıldığı Altay dağlarında axtarmış, bu möhtəşəm, sirli-sehirli dağların onların allahlarının yurd-yuvası olduğunu göstərmişdir. Dağlar, çala-çuxurlar, boş-kimsəsiz səhrələr Oğuzları Göylərə, Göy Allahı Tanrıya qovuşdurmaq üçün “təminat yaratmışdır”. P.Mirabile qeyd edir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da dağlara çoxsaylı anılma, xatırlatmalar var, adama elə gəlir ki, kişi/dağ əlaqəsi bütüdn də çox-çox üstündür, bu, ağaclara, axar sulara, müəyyən əhilləşdirilmiş heyvanlara olan münasibətlərə bir növ dini baxış idi. Məsələn, Su Allahını qəzəbləndirməmək üçün hər hansı bir yolla suyu çirkləndirmək qadağan edilmişdi” (Mirabile).

Türk mifolojisində, islam dinində və başqa dinlərdə də su paklıq, təmizlik rəmzidir. Tanrıya qovuşmaq arzusunda olanlar bu çaylarda paklanıb, bütün çirklərdən təmizlənmək kimi bir ritualı yerinə yetirirlər. Göz yaşı kimi təmiz olan suya girən qəhrəman suyun rənginin bulandığını və pis qoxunun gəldiyini görür. Şamandan bunun sirrini söruşdüqda, şaman deyir: Sən təmizlənirsən, səndəki pisliklər çıxır. Vücudunun bu qədər çirkli olmadığına əmin olan qəhrəmana, şamanın cavabı onun ruhunun çirkdən azad olunduğunu deyir. Tanrı hüzuruna yetmək üçün insanın ruhunun təzələnməsi, təmizlənməsi əsas şərtlərdən biridir. Bizə təmizlənmə hadisəsi Məhəmməd Peyğəmbərin hələ uşaqkən Cənabi Cəbrayıl tərəfindən qəlbinin açılıb təmizlənməsi hadisəsi də məlumdur.

Onlar irəlilədikcə qarşılına bir çay çıxır, “şaman ona Tanrı dağına qədər daha yeddi belə çay görəcəksən. Bunlar Yeddi qardaş çaydır, hamısı başlanğıcını Tanrı dağından alır”, – deyir (Ağaoğlu, s. 83). Onlar irəliləyərək, nəhayət, başı göylərə dirənən Tanrı dağına, bu dağın başında türk şamanlarının yerləşdiyi bir yerə gəlirlər. Müxtəlif Türk qövmünü əks etdirən bu şamanların hər birinin özünəməxsis geyim tərzini, boyunlarından asdıqları zınqrovlar, əllərindəki dəflər, ayaqlarında ki keçə ayaqqabılar qəribə bir mənərə yaradırdı. Şamanların bu geyim tərzinə biz islam dinini qəbul edən türklərin müxtəlif təriqət nümayəndlərində rast gəlirik. Z.Bünyadov yazır: “Ehtimal ki, Suriya və Şimali Ərəbistanda “sufi” sözünün özü (suf-yun) ərəb sözündən olmuş, hələ islamdan qabaq diyar-diyar gəzib dolaşan (və ya dilənçilik edən) xristian rahiblərinə işarə üçün işlədilmiş, sonralar isə ilk vaxtlar yerli əhalinin gözündə öz prototiplərindən o qədər də fərqlənməyən ilk müsəlman zahidlərinə və ibadətçilərinə aid edilmişdir” (Bünyadov, s. 115).

Əsərin sonunda tanrıya yetmək arzusunda olan qəhrəmanın ruhunun maddi və mənəvi təmizlənməsi ideyası əsərin sona doğru gedən başlanğıcıdır. Bu maddi və mənəvi pisliklərdən silkinmək, türkün yenidən özünə qayıtmasını simvolizə edir. Sonda şamanların bir yerə toplanması türk birliyinin yaranmasını, bir-birinə arxa-dayaq olmasını göstərir. Uca Tanrı onlara hər şeyi verdiyini, lakin insan oğlu nankorluq edib onu yaddan çıxardığını onlara xatırladır. Buna görə də düşmənlər dərhal Tanrı qövmü üzərinə hücum edir, ağalıq getdi, köləlik gəldi deyir. Şamanlar Uca Tanrıya yalvarırlar ki, onlara mərhəmət etsin. Uca Tanrı onlara kişilik yolunun qurtuluş olacağını anladır. Bu yol birlik, həmrəylik yoludur ki, insanın öz içindən keçir. Əgər bu yolu tutdunsa, heç vaxt əyilməzsən, bu hiss insanda özgüvənlik yaradır. Diz üstə çökən şamanlar əl-ələ tutaraq həmişə bir yerdə olacaqlarına, heç vaxt bu birliyi pozmayacaqlarına and içirlər.

Əhməd bəy Ağaoğlunun fikir dünyasında din ayrı-seçkiliyi yoxdur. Onun haqqında söz açdığımız “Tanrı dağında” əsərində türklərin ilk dini etiqadlarını özündə yaşadan şamanizm və onunla paralel dəyərlər qazanan islam dininin təzahür formalarını görürük. Yazıçı bu əsərlə insanları birliyə, qardaşlığa, dini dəyərləri qoruyub saxlamağa, onları kimliyini, kökünün kim olmasını, keçmişlə əlaqəsini unutmamağa səs-ləyir.

Nəticə / Conclusion

Mütəfəkkir sənətkarın arzusunda olduğu Türk qövmünün birləşməsi ideyası günümüzün gerçəkliyini özündə əks etdirir. Türk dövlətlərinin bir bayraq altında birləşməsi, böyük Türk birliyinin yaradılması ideyası hal-hazırda türkdilli dövlətlər tərəfindən həyata keçirilir. Əhməd bəy Ağaoğlunun arzusunda olduğu Türk birliyi dünyasının yaradılması dövlətimiz tərəfindən həyata keçirilir və bütün xeyallar gerçəkləşir.

Ədəbiyyat / References

- Ağaoğlu, Ə. (2007). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.
 Bünyadov, Z. (2007). *İslam tarixi, fəlsəfə, ibadətlər*. Bakı: Elm.
 Duranlı, M. (2022, XI 1). Vatslav Leopold Seroşevskini “Yakutlarskie Raskazi” adlı eseri . *Türk Dünyası İncelemeleri*.

- Əlibəyzadə, E. (1998). *Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi*. Bakı: Gənclik.
- Gölpınarlı, A. (1991). *100 Soruda Türkiyede Mezhebler və Tariketler*. Kum: Ensariyan Yayınevi.
- Mirabile, P. (n.d.). *The Book of the Oghuz Peoples or Legends Told and Sung by Dede Korkut. Voies Itinerantes*.
- Qafarlı, R. (2015). *Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika* (Cild I). Bakı: Elm və təhsil.
- Qasımlı, M. (2007). *Ozan-Aşiq sənəti*. Bakı: Uğur.
- Редер, Д. (1965). *Мифы и легенды Древнего Двуречья*. Москва: Наука.

Место религиозных дилемм в мировоззрении Ахмед бека Агаоглу

Хураман Гумматова

Доктор филологических наук, доцент

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: hummatovax@mail.ru

Резюме. Видный представитель азербайджанской эмигрантской литературы Ахмед бек Агаоглу занимает особое место в истории социально-политической мысли. Его труд для исламского мира бесценен. Основой творческого критерия писателя является пропаганда идей тюркизма и сохранение исламских ценностей. В форме взаимного синтеза за этими идеями сохраняются национальное мировоззрение, исламские религиозные ценности, чувство патриотизма, новаторские традиции писателя. «На горе Божьей» – одно из произведений в творчестве писателя-мыслителя, отражающее традиции шаманизма, тюркские мифологические воззрения и исламские идеи, а также сохраняющее религиозные ценности. Произведение в концепте национально-нравственных ценностей повествует о поклонении тюрков единому Богу, о проявлении связанных с ним обычаев, и нравственных ценности, которые формируют и поддерживают акт самовозврата. В этом произведении, сочетающем в себе различные религиозные ценности и верования можно увидеть форму совершенного проявления писательского воображения человеческому мышлению. Данным произведением автор представляет связь исторического прошлого тюркской общины с очень древними корнями, что исламская религия и суфизм сформировались в турецком образе мышления. В мире мысли Ахмет бека Агаоглу нет религиозной дискриминации. В его произведении «На горе Божьей» можно увидеть формы проявления шаманизма, воплощающего в себе первоначальные верования тюрков и параллельно проявления ислама. Писатель этим произведением призывает людей к единению, братству, сохранению религиозных ценностей, но также постоянно помнить о своей идентичности, своих корнях и связи с прошлым.

Ключевые слова: любовь к Богу, путь к Богу, турецкая мифология, шаманизм, суфийская модель